

قالی‌های افشان شاه‌عباسی (هراتی) خراسان در دوره صفویه

حسین کمندلو*

چکیده:

در طول تاریخ ثبت شده خراسان، فرش‌بافی یکی از تولیدات اصلی مردمان آن بوده است. هنری که سینه به سینه، نسل به نسل تا عصر صفویان ادامه یافته و در این دوران از رونق و اعتبار ویژه‌ای برخوردار شده است. برخی از دستبافته‌های عصر صفوی که در موزه‌ها یا مجموعه‌های خصوصی نگهداری می‌شود گواهی بر این مدعاست. طراحی، رنگ‌رزی و بافت سه رکن اصلی برای بافت یک فرش است. در میان این حرفه‌ها، طراحی قالی جنبه هنری بیشتری نسبت به رنگ‌رزی و بافت دارد. خلاقیت و هوش طراحان قالی سبب ایجاد طیف گسترده‌ای از طرح‌ها و نقش‌های زیبا در فرش ایرانی شده است. اکثر این طرح‌ها با تکیه بر اصول و قواعدی که ریشه در فرهنگ، اعتقاد و سنت ایرانیان دارد، خلق شده‌اند و هر کدام از این طرح‌های منحصر به فرد بیانگر ذهن خلاق هنرمند ایرانی است، طراحانی که در نقاط مختلف ایران بزرگ پراکنده‌اند و طرح‌هایشان به همت بافندگان سخت‌کوش بر فرش ایرانی ثبت شده است. بیشتر دستبافته‌های عصر صفوی در مجموعه‌های هنری، موزه‌ها و گالری‌های شخصی نگهداری می‌شوند، برخی از آنها فرش‌هایی گران‌بها و یادگارهایی ارزشمند از تاریخ فرش‌بافی خراسان بزرگ هستند که با ترکیب بندی افشان شاه‌عباسی تزیین شده‌اند. در این مقاله گوشه‌ای از هنر فرش‌بافی مردم خراسان در عصر صفویان با استناد به نوشته‌های موجود در کتاب‌های هنر اسلامی و فرش مورد بررسی قرار گرفته است و در انتها برخی از فرش‌های عصر صفوی که احتمال می‌رود در ایالت خراسان و شهر مشهد بافته شده‌اند به اختصار معرفی و ویژگی‌های کلی این طرح‌ها بیان می‌گردد.

واژگان کلیدی:

قالی، اسلامی، صفویان، خراسان بزرگ، افشان شاه‌عباسی (هراتی)

* کارشناس ارشد پژوهش هنر، عضو هیئت علمی گروه فرش دانشگاه سمنان

فرش خراسان در عصر صفوی

شاید بتوان عواملی که باعث شده قالی های ایرانی در دوران حکومت صفوی همیشه شاخص و معتبر باقی بمانند و اغلب آنها مورد توجه و مطالعه محققان ایرانی و غربی قرار بگیرند، را توجه حکام صفوی به این صنعت و همچنین عدم وجود مدارک مستند از فرش ایرانی تا قبل از این دوران دانست. توجه حکام صفوی به هنر، سبب رشد و اعتلای صنایع در نقاط مختلف ایران می شود، بهترین هنرمندان این عصر از نقاط مختلف گرد آوری و در کارگاه های سلطنتی و درباری مشغول به کار می شوند. موریس اسون دیماندر در کتاب راهنمای صنایع اسلامی بیان می کند که در زمان سلطنت شاه اسماعیل ۹۳۱-۹۰۸ ه.ق. ۱۵۳۱-۱۵۰۸ م. و شاه طهماسب ۹۸۴-۹۳۱ ه.ق. ۱۵۸۴-۱۵۳۱ م. شهر تبریز از بزرگترین مراکز صنعت قالی بافی بوده است و مراکز مهم دیگر قالی بافی عبارت بودند از کاشان، همدان، شوشتر و هرات و بهترین قالی ها در کارگاه های سلطنتی بافته می شد. (دیماندر، ۱۳۳۶، ص ۲۶۱) در نوشته ها آمده شاه طهماسب مردی آشنا به جزئیات کار رنگرزی، طراحی و قالی بافی بوده و چندین طرح اصیل که امروز بنای کار عده ای از طراحان قالی است توسط او خلق شده است. (الله وردیان طوسی، ۱۳۷۱، ص ۱۲۰) طبق نوشته برخی از محققان، شاه طهماسب یک کارگاه فرشبافی در کاخ خویش بر پا کرده و با وجود برخورد و نبردهای بسیار با ترکان، در نامه ای به سلطان سلیمان اهدای فرشهایی برای مسجد نوبنیاد سلیمانیه را پیشنهاد داده که این پیشنهاد با گرمی پذیرفته شده بود. (پرایس، ۱۳۶۴ ص ۱۵۷) سفیر مجارستان در دربار سلطان سلیمان عثمانی طی گزارش خود، رسیدن هدایای شاه طهماسب را در سال ۹۷۵ ه.ق. / ۱۵۶۷ م. گزارش داده و از آن میان به فرشهای بافت همدان و درگزین اشاره دارد. (احسان یارشاطر، ۱۳۸۳، ص ۱۳) بر طبق نوشته فلورنسیو دل نینو جیسوس [۱] جهانگرد اسپانیایی، شاه عباس اول مانند جد خود شاه طهماسب، شخصاً به فرش بافی علاقه داشته و خود نیز در بافت فرش از مهارت کافی برخوردار بوده است. (همان، ص ۱۴) شاه عباس یک کارگاه دولتی در پایتخت جدید اصفهان دایر کرد که بر اساس نوشته های تاورنیه [۲] و شاردن [۳] جهانگردان فرانسوی، رابرت شرلی [۴] جهانگرد انگلیسی و همچنین وقایع نویس دربار ایران (اسکندر بیک منشی) این کارگاه در نزدیک کاخ سلطنتی و بین چهل ستون و میدان امام در شهر اصفهان قرار داشته است. در این کارگاه ها برای نیازهای دربار، خانه های اشراف و صاحب منصبان بزرگ فرش می بافته اند. (آزپاد، حشمتی رضوی، ۱۳۷۲، ص ۱۵) از فرش های تولید شده در این کارگاه ها به عنوان هدایایی برای فرمانروایان دور و نزدیک از جمله سلطان عثمانی و یا به عنوان کالای صادراتی

استفاده می شده است. در کتاب تاریخ و هنر فرش بافی در ایران با اشاره به مطالب فوق چنین آمده است: در این کارگاه ها درخواست سفارش از طرف نجبا و بزرگان و سایر شهروندان هم پذیرفته می شد. به نظر می رسد حداقل در یک مورد در اواخر قرن ۱۱ ه.ق. / ۱۷ م. دربار قرارداد بافت فرش و دیگر منسوجات را با صنوف معتبر این حرفه های خاص منعقد می نماید و این کار با عنوان «تحویل الاصناف» شهرت دارد. در این مورد نحوه سفارش بدین ترتیب بود که شاه یا سایر افراد، سرمایه کار را به صورت در اختیار گذاردن مواد اولیه و پرداخت مرتب دستمزد مرسوم به بافندگان در دورانی که کار بافت در جریان بوده، به عهده می گرفتند. گاهی ملك التجار (رئیس اصناف مملکت) این کار را انجام می داده است... (احسان یارشاطر، ۱۳۸۳، ص ۱۳) گسترش پایتخت و ساختمانهای تازه از سوی دیگر نیاز به قالی را بیشتر کرد و فرشبافی از رشته های مهم اقتصادی برای مردم شد. به دستور شاه عباس در استرآباد، شیروان، قره باغ، کاشان، گیلان و مشهد کارگاه هایی دایر می شود که بنا بر نوشته شاردن، به دستور شاه عباس هر کانون بافت فرش می بایست فرش را به شیوه خود ببافد. (آزپاد، حشمتی رضوی، ۱۳۷۲، ص ۱۵) لازم به ذکر است که اکثر پژوهشگران غربی که در مورد قالی های ایرانی تحقیق نموده اند، قالی های شرق ایران را به نام هرات می شناسند و طرح های اصیل افشان شاه عباسی را با نام هراتی معرفی کرده اند. [۵] سیسیل ادواردز به کار بردن واژه هراتی و منتسب نمودن این قالی را به شهر هرات رد می کند و در این مورد چنین می نویسد: هرات آن زمان پایتخت اداری و شهر اصلی خراسان بوده... ولی این نکته که قالی های مزبور در شهر هرات تهیه شده قابل تردید است. چه تا آنجا که می توان به خاطر آورد اساساً قالی در این شهر بافته نشده و هیچ گونه سنت قالی بافی در آن وجود ندارد. در ایران مشاهده نکردم که مردم شهر یا محلی که زمانی به حرفه قالی بافی اشتغال داشتند یکباره آن را رها کنند به طوری که تهیه این فراورده در آن ناحیه به کلی متوقف شود. (ادواردز، ۱۳۶۸، ص ۱۸۷)

ادواردز در تأیید حرفش به چند نکته اشاره می کند که عبارتند از: ۱- ایرانیان فراورده های یک ایالت را به نام مرکز و شهر اصلی آن می شناسند و منظور از نام هرات همان قالی های ایالت خراسان است و ممکن است در نقاط مختلف این ایالت بافته شده باشند. ۲- هیچ نشانی از تناسب طرح و بافت که در قالی های قرن شانزدهم هرات دیده می شود در قالی های دوره بعد افغانستان مشاهده نمی شود. (همان)

اینکه فراورده های یک ایالت به نام مرکز فروش آن شناخته شود سابقه ای قدیمی دارد به طوری که شاردن

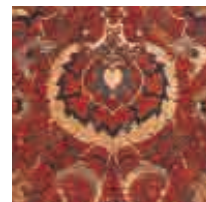

خراسان در عصر صفوی به حدی بوده است که در زمان شاه سلیمان ۱۱۰۵-۱۰۷۷ ه.ق. ۹۴۱-۱۶۶۴ م. از مجموع بیست و یک کاروانسرای مهم اصفهان دو کاروانسرا برای فرشهای کاشان و یک کاروانسرا مخصوص فرشهای خراسان و هرات فعالیت می کردند و ذکر هرات بیشتر به خاطر فرشهای مرغوب آن بوده است. (پارشاطر، ۱۳۸۳، ص ۸۳) لازم به ذکر است که قالی های هرات با مذاق و سلیقه اروپائیان سازگاری بسیاری داشته است زیرا علاوه بر وجود تعداد بی شماری از آنها، تصاویر آنها نیز در نقاشی هایی اروپایی نیز مشاهده می شود [۱۰]، موریس اسون دیماند در کتاب خود به این نکته اشاره کرده و چنین می نویسد: ... از قالیهای مشهور و جالب توجه ایران آنهایی است که نقش گل و برگ نخلی و شکل ابر سبک چینی دارند. این نوع قالی که نمونه های زیادی از آن در موزه ها و مجموعه های خصوصی یافت می شوند به اشتباه به اصفهان نسبت داده می شوند در صورتیکه در حقیقت متعلق به هرات در شرق ایران است. در کارهای نقاشان هلندی و اسپانیایی اواخر قرن شانزدهم و قرن هفدهم تصاویر اینگونه قالی ها دیده می شود. (دیماند، ۱۳۳۶، ص ۲۶۷)

نگاهی به طرح افشان شاه عباسی

طرح های افشان شاه عباسی با استفاده از نقشمایه های ختایی بافته می شوند و در آن کمتر نقوش اسلیمی مشاهده می شود. شاید بتوان گفت قدمت استفاده از این نوع ترکیب بندی در هنرهای تزئینی خراسان به دوره تیموریان می رسد. سردرهای ورودی مسجد گوهرشاد مشهد با استفاده از نقوش ختایی تزئین شده اند، هنرمند کاشی کار با ظرافت تمام لچکی ها را با گردشهای ختایی و گلهای برگ کنگری تزئین نموده است. این نوع ترکیب بندی در کمتر بنای شاخص هنر ایرانی_ اسلامی مشاهده شده است. می توان ترکیب بندی به کار رفته در این سردرها را آغازی برای طرح های افشان شاه عباسی در خراسان در نظر گرفت، فرشهایی که مورد توجه اغلب محققان و کارشناسان غربی بوده است. آرتور پوپ با نگاه دقیقی که به هنر ایرانی دارد این قالی ها را در جلد ششم سیری در هنر ایران اینگونه توصیف می کند: ... در سده های دهم و یازدهم هجری یک نوع بر سایر انواع رونق داشته است، زمینه لاکه سیر که گاهی به طیف های شرابی رنگ یا سرخ یا قوتی تغییر می یابد و گهگاه صورتی فام می شود، با حاشیه ی پهن محصور شده که در نمونه های قبلی به رنگ سبز زمردی سیر و در نمونه های بعدی به رنگ سبز متمایل به آبی یا همان آبی است، زیرا که مهارت در امر در آوردن این رنگ دشوار به انحطاط می گراید. نگاره های برجسته آن عمدتاً مشتمل است بر گلهای شاه عباسی وار بزرگ که بر نیلوفر آبی، گل صدتومانی و اشکال برگ های به غایت تخیلی و بغرنج بنا

نیز در سفرنامه اش بیان می کند که قالیهایی که در کارگاه های عالی فرشبافی در ایالت کرمان به ویژه سیستان تولید می شد در اروپا آنها را فرش ترکی می خواندند. چون قبل از افتتاح طرق تجارتنی از راه اقیانوس (خلیج فارس) محصولات ایران از طریق ترکیه وارد اروپا می گشت. (آبادی باویل، ۱۳۵۸، ص ۷۱) همچنین می توان به فرشهای ترکمن اشاره نمود که در سفرنامه های نوشته شده در عصر قاجار به فرشهای بخارا مشهور هستند و ... در بسیاری از کتابهایی که در مورد هنر ایرانی به نگارش در آمده اند شهر هرات به عنوان محل تولید این دستبافتها معرفی شده است، به طور مثال در کتاب اوجهای درخشان هنر ایران آمده که تحت حمایت شاه عباس اول که اصفهان را پایتخت خود قرار داده تولید قالی در هرات ادامه یافت... [۶] او در هرات کارگاه های دولتی جدید برای بافتن پارچه و قالی ابریشمی و فرش پشم بافت بر پا کرد. (اتینگهاوزن، پارشاطر، ۱۳۷۹، ص ۳۱۱) برخی از مورخین در نوشته های خود در کنار نام هرات از ایالت خراسان به عنوان مرکز تولید قالی در شرق ایران یاد کرده اند و اشاراتی به شهر های دیگر غیر از هرات را می توان در آنها مشاهده نمود. در کتاب تاریخ و هنر فرش بافی در ایران آمده است که: در میان کالاهای فراوانی که به انبار بندر هرمز واقع در خلیج فارس آورده می شد فرشهایی از خراسان بوده است. در پایان قرن دهم ه.ق. ابوالفضل علامی زندگی نامه نویس اکبر شاه امپراطور مغول به فرشهایی اشاره دارد که به تازگی از جوشقان، خوزستان، کرمان و سبزواری به هندوستان وارد شده است. (پارشاطر، ۱۳۸۳، ص ۷۷) و یا اینکه در سال ۱۰۱۲ ه.ق. ۱۶۰۴ م. سیاحی پرتغالی به نام پدرو تشریرا [۷] در تشریح قالیهای ایرانی می گوید که خوش نقش ترین، ریز بافت ترین و گرانبهاترین قالیها در یزد، کرمان و درجه سومی از قالیهای مرغوب در خراسان تولید می شده است. (فریه، ۱۳۷۴، ص ۱۲۷) این نکات شاید گواهی بر این باشد که در دوران شاه عباس با توجه به خرابی هایی که توسط ازبکان در این ناحیه ایجاد شده بود، خراسان همچنان از مراکز مهم قالی بافی در ایران بوده است. پس از گذشت چند دهه، قالی بافی هم چنان در این ناحیه رونق داشته و این را از نوشته های سفرنامه نویسان می توان فهمید، به عنوان مثال اولریوس [۸] که همراه با سفیر دوک هلستین - گوتورپ [۹] در طول سالهای ۱۰۴۷ ه.ق. ۱۶۳۷ م. به ایران سفر کرده است، می نویسد که زیباترین قالیهای ایران در هرات در ایالت خراسان بافته می شده است. (دیماند، ۱۳۳۶، ص ۲۶۷) شاید بتوان گفت رونق فرشبافی در خراسان در این دوران به علت توجه ویژه شاه عباس به مشهد و بازسازی این شهر پس از خارج ساختن ازبکها بوده است. شهرت فرشهای

شده اند که همگی منشأهای مختلف ولی کهن دارند. نوشتن تاریخچه کامل این گل های شاه عباسی وار متضمن بررسی هنر تزئینی از مصر تا چین است. این گل های عظیم که بر ساقه پیچ در پیچ قرار داده شده اند غالباً چندین ظرفیند که کمابیش نامرئی اند و پایه اصلی ساختاری را تشکیل می دهند که توزیع نقش ها را بر عهده دارند اما خود آنها چنان کم جلوه شده اند که تقریباً به چشم نمی آیند. شکل آنها همان درخت کیهانی است با پیچ های متقارن در دو سوی محور مرکزی... نگاره های ابری در گروه قدیمی با چنان درکی از هنر به کار رفته است که تقریباً در هیچ نوع دیگری معادل آنها را نمی توان یافت، حتی در نقوش قالی های شمال غربی ایران... (پوپ، آکرمن، ۱۳۸۷، ص ۲۷۰۹) سایر نویسندگان و پژوهشگران غربی نیز با نظراتی مشابه گفته های آرتور پوپ این گونه از طرح ها را معرفی و با توصیف کرده اند، [۱۱] و بیشتر آنها به نام هراتی از آن یاد کرده اند، اما در طبقه بندی طرح های فرش ایرانی که توسط مرکز ملی فرش انجام گرفته به این گونه از طرح ها افشان می گویند [۱۲] و گویا مورد قبول اکثر کارشناسان و طراحان داخلی نیز قرار گرفته است. در لغت نامه دهخدا افشان به معنی پراکنده، متفرق، منتشر، ریزان و ریزنده آمده است. (دهخدا، ۱۳۷۷، مدخل افشان) افشان گری در هنر کتاب آرایبی عملی است که در تزئین صفحات کتاب و اوراق خطی به کار می رود به این صورت که متن یا حاشیه یا متن و حاشیه به وسیله ذرات طلا و نقره و یا مواد الوان دیگر تزئین می شود. (ریاضی، ۱۳۷۵، ص ۲۰) در فرهنگ لغت سخن افشان یکی از طرحهای قالی بافی ذکر شده که در آن اغلب برگها، گلها و حیوانات به عنوان نقوش اصلی فرش بر سطوح آن پراکنده شده است. (انوری، ۱۳۸۲، مدخل افشان) همین کلمه در گویش کرمانی تبدیل به افشون شده و به نقشی گفته می شود که دارای گل و بوته و شاخ و برگ زیاد و در هم باشد. کرمانی ها به دستبافتی که با انواع ترکیب بندی بافته می شود قالی افشون یا نقش افشون می گویند. (صرافعی، ۱۳۷۵، ص ۳۶) در کتاب فرشنامه ایران آمده است که در طرح افشان گلها ریز و درشت شاه عباسی دسته گل، شکوفه، برگ و شاخه و گاهی اسلیمی و ختایی و یا نگاره های دیگر بدون پیوستگی با هم به طور پراکنده و در فاصله های مساوی از هم و قرینه هم بر «متن» افشانده شده است. (آذریاد، حشمتی رضوی، ۱۳۷۲، ص ۹۷) در فرهنگ جامع فرش ایران تالیف احمد دانشگر طرح افشان اینگونه تعریف شده است: برگها، گلها، پندگان، حیوانات به عنوان نقشمایه های فرش بر کف آن افشانده می گردد. گل و برگ از نگاره های اصلی این نقش اند اگر چه به صورت جدا در زمینه فرش پراکنده اند اما همگونی و هماهنگی رنگها آنها را چون اجزای یک مجموعه زیبا جلوه گر می سازد. (دانشگر،

۱۳۷۲، ص ۳۲۷)

از مطالب بالا این طور استنباط می گردد که این طرح از تزئین نسخ خطی آمده است و طرحی است بی قاعده و بدون اصول و لازمه آن این است که هنرمند طراح تعدادی گل شاه عباسی را رنگ بندی کند و آن را بر سطح قالی متفرق یا پراکنده سازد. در صورتی که این چنین نیست و رسم این گونه از طرحها جزء سخت ترین و قانون مندترین طرحهای فرش ایرانی است. پهنه و گستره کاغذ طراحی فرش تنها با خلاقیت و هوش هنرمند طراح در به حرکت در آوردن گردش (اسپیرال) ختایی است که جان می گیرد و این گردش نیز دارای قواعد خاصی است. طراح قالی باید تمام فضای طرح را به صورت یکنواخت با انواع نقشمایه های بزرگ و کوچک ختایی و اسلیمی تزئین نماید، به طوری که تعادل و توازن بین عناصر اصلی مشاهده گردد. لازم به ذکر است نقشمایه های ختایی و اسلیمی (گل های شاه عباسی، برگهای ترکیبی، غنچه ها و اسلیمی های ابری) در اندازه های گوناگون نسبت به هم رسم می شوند و تمام آنها با گردشهای ختایی به یکدیگر متصل شده اند، حرکت با قاعده قوسهای حلزونی در جهت های مختلف باعث فضا سازی عناصر ختایی در متن قالی می شود و اسلیمی های ابری آزادانه در اطراف نقوش ختایی قرار گرفته اند. طراح فرش با توجه به قواعد طراحی و تکیه بر خلاقیت خود می تواند طرحی زیبا و اصیل خلق کند و این امر در قالی های افشان مشهود از عصر صفوی تا دوران حاضر مشهود است. [۱۳] در حال حاضر دو گونه از قالی های افشان شاه عباسی در شهر مشهد را مشاهده می کنیم که با نام افشان گل درشت (بزرگ) و ریز (کوچک) بافته می شوند. [۱۴] در پایان لازم به ذکر است که رنگ بندی اصیل طرح های افشان شاه عباسی مشهود ریشه در رنگ بندی عصر صفوی دارد، طراحان و تولیدکنندگان مشهودی به صورتهای زیر این رنگ بندی را انجام می دادند: ۱) متن قرمز لاک (قرمز تیره) حاشیه سورمه ای (آبی تیره) یا کرم. ۲) متن سورمه ای (آبی تیره) حاشیه قرمز لاک (قرمز تیره) یا کرم. ۳) متن کرم حاشیه سورمه ای (آبی تیره) یا قرمز لاک (قرمز تیره)، با توجه به گرانی مواد اولیه رنگرزی در حال حاضر بافت قالی به شیوه سوم متداول تر است.

با هدف معرفی برخی از دستبافتهای شاخص عصر صفوی در کتابهای مختلفی که در زمینه فرش ایران منتشر شده است تعدادی زیادی قالی با طرح افشان شاه عباسی (هراتی) آمده است. اغلب این قالی ها در دوران صفویه و در قسمت شمال شرقی ایران بافته شده اند. برخی از این قالی ها با توجه به کیفیت طراحی و بافت احتمالاً در ناحیه دیگری از ایران تولید شده اند، ولی محققان آنها را به دلیل داشتن ویژگی های اشاره شده در ردیف قالیهای شرق ایران قرار داده اند. در زیر تعدادی از

این قالیها که متعلق به قرنهای دهم و یازدهم هـ.ق./ شانزده و هفدهم میلادی هستند به اختصار معرفی می شوند:

۱) قالی افشان شاه عباسی که در اواخر قرن ۱۶ و اوایل قرن ۱۷ م./ ده و یازدهم هـ.ق. در خراسان بافته شده است. قالی با ابعاد ۲۵۸×۴۳۲ سانتی متر در موزه پولدی پوزلی میلان [۱۵] نگهداری می شود. متن قالی به رنگ قرمز تیره و طرح آن به صورت ۱/۲ اجرا شده است. گلهای شاه عباسی برگ کنگری بسیار بزرگ و اسلیمی های ابری (ابر چینی یا ماری) در نقاط مختلف آن دیده می شود. ترکیب بندی و طراحی قالی ضعیف است. به طوری که تراکم (انباشت) گلهای شاه عباسی بزرگ در قسمت پایین قالی بیشتر از بالای آن است. در اطراف آن سه نوار تزئینی کار شده است و حاشیه اصلی قالی با استفاده از دو گل شاه عباسی بزرگ که به طرف داخل و خارج قرار دارند تزئین شده است. (تصویر ۱)

۲) قالی افشان شاه عباسی که در اوایل قرن ۱۱ هـ.ق./ ۱۶ یا ۱۷ م. در خراسان بافته شده است. ابعاد قالی ۱۷۸×۳۷۰ سانتیمتر است. قالی در سازمان تیسن - بورنمیسزا [۱۶] نگهداری می شود. متن قالی به صورت ۱/۲ بر زمینه قرمز تیره طراحی و بافته است، گلهای برگ کنگری بزرگ، اسلیمی های ابری زیبا به همراه پرند های ظریف در نقاط مختلف متن قالی به چشم می خورد. اطراف قالی سه نوار تزئینی (حاشیه) مشاهده می شود، طرح حاشیه اصلی مشابه تصویر یک اما با ظرافتهای بیشتر است، گلهای شاه عباسی برگ کنگری بسیار بزرگ با رنگ بندی روشن بر روی زمینه سبز تیره جلوه ای خاص یافته اند، پرند هایی که در اطراف گلها قرار گرفته اند این زیبایی را دو چندان کرده است. (تصویر ۲)

۳) قالی افشان جانوری در قرن ۱۶ م./ ده هـ.ق. در خراسان بافته شده است. و در موزه وین [۱۷] نگهداری می شود. ابعاد این قالی ۳۲۰×۷۲۰ سانتی متر ذکر شده است. از این قالی دو نمونه بافته شده است که یکی در موزه متروپولیتن نیویورک و دیگری در موزه وین نگهداری می گردد. [۱۸] ابیاتی که در حاشیه باریک داخلی آمده قالی را به مرغزار، آسمان، گلهای شکوفه و جواهر تشبیه کرده است، همچنین اشعاری در مدح شاه آمده که بر اساس نظر محققان در وصف شاه طهماسب بوده است و به احتمال این قالی ها را برای او بافته بودند. امروزه این قالی ها به نام قالی امپراطور شناخته می شوند. علت نامگذاری آن هم به این دلیل بوده است که پتر کبیر (امپراطور روسیه) به هنگام دیدار با لئوپلد اول امپراطور اتریش، آنها را به او هدیه داده بود (ایتنگهاوزن، یارشاطر، ۱۳۷۹، ص ۲۰۵) در کتاب درباره هنرهای ایران در مورد این قالی آمده است که: در حاشیه باریک داخلی قالی معروف به «امپراطور» ابیاتی در مدح شاه ضبط گردیده اما معلوم نیست کدام

تصویر ۱- قالی افشان شاه عباسی اواخر قرن ۱۶ و اوایل قرن ۱۷ م./ ۱۰ و ۱۱ هـ.ق. موزه پولدی پوزلی میلان (مأخذ تصویر: آرئین گانزرون، قالی ایران، شاهکار هنر، ص ۹۹)

تصویر ۲- قالی افشان شاه عباسی اواخر قرن ۱۶ و اوایل قرن ۱۱ هـ.ق./ قرن ۱۶ و ۱۷ م. موزه تیسن بورنمیسزا (مأخذ تصویر: ENZA, THE CARPET, pp11)

شاه است که ممدوح واقع شده. دانشور آمریکایی م. س. دایموند معتقد بود که ابیات در مدح شاه تهماسب و مجموعه قالیهای تقدیمی به پیشگاه وی بوده است. در واقع برادر شاه تهماسب به نام بهرام میرزا در اوایل سده دهم چند سالی والی هرات بود. ولی در سنه ۹۵۶ وفات یافت و بر خبرگان آشکار است که شیوه طراحی نقشمایه های قالی دلالت بر اجرای کار در چنان تاریخ پیشینی نمی کند. (فریه، ۱۳۷۴، ص ۱۲۸)

متن قالی به صورت ۱/۴ طراحی و به رنگ قرمز لاکه بافته شده است. گل‌های شاه عباسی برگ کنگری به همراه نقوش حیواناتی مانند شیر، ببر، گوزن و انواع پرندگان و همچنین نقش گرفت و گیر عناصر اصلی در تزئین متن قالی هستند. اسلیمی های ابری زیبا و گل‌های شاه عباسی ظریف فضای بین عناصر اصلی را پر کرده اند. ظرافت طرح قالی را می توان در نقش زیبای گرفت و گیر و همچنین اژدهایی که بر یک گل شاه عباسی برگ کنگری نقش شده است، مشاهده نمود. در نگاه اول طراحی و ترکیب بندی این قالی یادآور آثار سلطان محمد (نگارگر ایرانی مکتب تبریز دوم) است و می توان گفت این قالی بر بلندای هنر قالی بافی ایران و در ردیف قالیهای

شاخص ایرانی مانند شیخ صفی، چلسی، شکارگاه و... قرار دارد. طراحی و بافت این قالی به دست هنرمندان خراسانی بسیار دور از ذهن است و احتمال اینکه در کارگاه بزرگ و توسط طراحان ماهر و بافندگان چیره دست خلق شده باشد بسیار زیاد است و در آن دوران خراسان شرایط و توان تولید چنین دستبافتی را نداشته و هیچ هنرمند و طراح خراسانی پس از آن نیز نتوانسته حتی یک مورد دیگر مانند آن را تکرار و یا اجرا کند. در اطراف قالی سه نوار تزئینی (حاشیه) مشاهده می شود. حاشیه اصلی این قالی به رنگ سبز تیره بافته شده است و بر خلاف حاشیه های رایج در خراسان، با اسلیمی های ابری و گل های ختایی ظریف تزئین شده است. در حاشیه فرعی دوم قالی کتیبه هایی به خط نستعلیق در قابهای مستطیل شکل (قلمدانی یا بازوبندی) مشاهده می شود. این نوع حاشیه در فرشهایی که در شمال غرب ایران بافته می گردد بیشتر مشاهده می شود. (تصویر ۳)

■ (۴) قالی افشان شاه عباسی گلابتون دار که در اواسط قرن ۱۶م. / ۱۰ هـ. ق. در ایالت خراسان و به احتمال بسیار در شهر مشهد بافته شده است. اروین گانز رودن در کتاب قالی ایران_ شاهکار هنر

تصویر ۳- قسمتی از قالی افشان شاه عباسی جانوری (قالی امپراطور) قرن ۱۰ هـ. ق. / ۱۶ م. مؤلف هنر و صنعت وین (مأخذ تصویر: JON THOMPSON, CARRIAGE FROM THE TENTS, COTTAGES AND WORKSHOPS (OF ASIA, P.15.

افشان بکاهد، زیرا برای آن که از نخ های زر و سیم به بهترین وجه استفاده شود ساقه ها می بایست بسیار ضخیم گرفته شوند. با وجود ایراد ذکر شده او معتقد است طلا و نقره به کار رفته در این قالی ها تضاد دلنشینی در مقابل طیف های آتشی و یاقوتی در فرش های گرانها و ظریف ایجاد می کند و بهترین نوع این قالی های زربفت از نظر جلال و شکوه با فرش های لهستانی (پولونزی) رقابت می کند. (پوپ، آکرمن، ۱۳۸۷، ص ۲۷۱۵) در اطراف قالی سه نوار تزئینی (حاشیه) مشاهده می شود، نوع ترکیب بندی به کار رفته در حاشیه اصلی این قالی را حاشیه هراتی [۲۰] می نامند. متن این حاشیه با گلهای بسیار بزرگ بر روی زمینه آبی تیره تزیین شده است. می توان گفت ترکیب بندی به کار رفته در حاشیه این قالی، الگویی برای فرشهای پس از خود در شهر مشهد است. (تصویر ۴) قالی افشان شاه عباسی متعلق به قرن ۱۷ م. ۱۱/ ه ق، که در ابعاد ۲۰۷×۲۴۲ سانتیمتر بافته شده است،

در مورد محل بافت این قالی چنین می نویسد: نظر به فهرست قدیمی موزه، برای حرم و به دستور شاه عباس کیبر بافته شده و نمونه بارزی است بر وجود کارگاههای فرش بافی در شهر مشهد از سالهای ۲۰۵۹ شاهنشاهی. در ضمن فرضیه بستگی قالیهای زیبا به مراکز دیگر قالی بافی ایران را مورد تجدیدنظر قرار می دهد. (اروین گانزروتن، ص ۸۲) آرتور آپوپ در جلد ششم سیری در هنر ایران نظری برخلاف گفته بالا دارد. او معتقد است این قالی در کارگاه های هرات بافته شده و هدیه شاه عباس به آستان قدس رضوی بوده است. (پوپ، آکرمن، ۱۳۸۷، ص ۲۷۱۵) سیسیل ادواردز همانند اروین گانزروتن نظری متفاوت با آرتور پوپ دارد. او با بررسی دقیق تر و گفتگو با خادمان آستان قدس رضوی در کتاب قالی ایران در مورد این فرش چنین می نویسد: در مورد يك تخته قالی نفیس قرن شانزدهم متعلق به آستان قدس رضوی که گفته می شود در شهر مشهد

بافته شده است پس از تحقیق از خزانه دار آستانه درباره صحت این مطلب و این که آیا مدارک مستندی که موبد این فرضیه باشد وجود دارد یا نه؟ وی اظهار داشت فهرستی در اختیار آستان قدس رضوی است که در حدود بیست و پنج سال قبل تهیه گردیده و در آن ذکر شده که قالی مزبور به دستور شاه عباس در شهر مشهد برای آستانه تهیه گردیده است. وی افزود این اظهارات متکی به روایات و احادیث است و کارشناسان نیز آن را تأیید کرده اند... (سیسیل ادواردز، ۱۳۶۸، ص ۱۸۲ و ۱۸۳) این قالی زیبا و نفیس در ابعاد ۳۵۵×۵۵۵ سانتی متر بافته شده است. متن قالی به صورت ۱/۲ طراحی شده و رنگ آن قرمز تیره است. گل های شاه عباسی برگ کنگری بسیار بزرگ، اسلیمی های ابری و همچنین الیاف فلزی به کار رفته در بافت آن از شاخصهای این فرش هستند، یکی از عواملی که سبب شده تا قالی از نفاست بالایی برخوردار شود استفاده از نخ گلابتون [۱۹] برای بافت قسمت های از قالی است. آرتور پوپ معتقد است. باب شدن قالی هایی زربفت و سیم بفت در ایران سبب تولید این گونه از فرشها در خراسان شده است و این شیوه بافت باعث شده تا حدی از کیفیت قالیهای

تصویر ۴ - قالی افشان شاه عباسی گلابتون دار اواسط قرن ۱۷ م. ۱۱ ه ق. موزه آستان قدس رضوی (محل بافت تصویر: اروین گانزروتن، همان، ص ۸۲)

بیشتری برخوردار است. یکی از نکات شاخص این قالی استفاده از اسلیمی دهن اژدری در متن به همراه گردش شاخه ختایی است. گلهای کوچک شاه عباسی سبب شده تا نقوش اسلیمی بیشتر به چشم بیایند. این دستبافت تنها نمونه موجود از آثار صفویان است که با استفاده از نقوش اسلیمی و ختایی، طراحی و بافته شده است. در اطراف قالی سه نوار تزئینی (حاشیه) مشاهده می شود و حاشیه اصلی مزین به ترکیب بندی هراتی است. گلهای شاه عباسی برگ کنگری به همراه پرندگان این قسمت از قالی را تزئین کرده اند. (تصویر ۶) ■

۷) قالی افشان شاه عباسی که در اواخر قرن ۱۶ م. ۱۰ هـ. ق. در ایالت خراسان بافته شده است. ابعاد این قالی ۳۱۱×۷۲۲ سانتی متر و در مجموعه لووی [۲۲] نگهداری می شود. طرح این قالی به صورت ۱/۲ بر روی متن قرمز روشن (صورتی) اجرا شده است، تنها نکته جالب توجه این قالی رنگ زمینه آن است، زیرا اکثر قالی های اصیل مشهدی به رنگ قرمز تیره (لاکی) بافته می شوند رنگ

این دستبافت هم اکنون در موزه ویکتوریا و آلبرت لندن نگهداری می شود. ترکیب بندی خوب طرح و رنگ در این دستبافت باعث خلق یکی از زیباترین طرح های افشان شاه عباسی در ایالت خراسان شده است. طرح افشان به صورت ۱/۲ اجرا شده، گلهای شاه عباسی برگ کنگری، پرنده ها و اسلیمی های ابری جلوه درخشانی به متن قرمز لاکه این دستبافت داده است. در اطراف قالی سه نوار تزئینی (حاشیه) مشاهده می شود رنگ حاشیه اصلی آبی تیره (سورمه ای) است و ترکیب بندی هراتی بر حاشیه این قالی اجرا شده است. (تصویر ۵) ■

۶) قالی افشان شاه عباسی _ اسلیمی که در اواسط قرن ۱۶ م. ۱۰ هـ. ق. احتمالاً در ایالت خراسان بافته شده است. این دستبافت در ابعاد ۲۸۵×۴۵۵ سانتی متر در مجموعه سانگیورگی [۲۱] نگهداری می شود. متن قالی قرمز تیره است و ترکیب اسلیمی و ختایی در آن به صورت ۱/۲ اجرا شده است. به نسبت دیگر آثار بررسی شده، گلهای شاه عباسی در این دستبافت از ظرافت

تصویر: قالی افشان شاه عباسی، قرن ۱۷ م. ۱۱ هـ. ق. موزه ویکتوریا و آلبرت لندن (مأخذ تصویر: همان، ص ۱۳۵)

قرمز روشن بیشتر به عنوان يك رنگ فرعی در قالی های مشهد یا خراسان مورد استفاده قرار می گیرد اما در این دستبافت به عنوان رنگ اصلی به کار رفته است. گلهای بزرگ شاه عباسی برگ کنگری به همراه اسلیمی های ابری در فضای متن طرح و اجرا شده است. در اطراف قالی سه نوار تزئینی (حاشیه) مشاهده می شود. حاشیه اصلی به رنگ آبی تیره و با طرح هراتی بافته شده است. (تصویر ۷)

نتیجه گیری:

با مشاهده تصاویر بالا می توان گفت هنر قالی بافی خراسان عصر صفوی در تولید قالی های افشان شاه عباسی متجلی شده است. با توجه به چند قالی بررسی شده در این مقاله که متعلق به این دوران است می توان ویژگیهای قالی های خراسان را به صورت زیر بیان کرد: شاخص هایی که با کمترین تغییر در شیوه ترکیب بندی نقوش و یا رنگ بندی پس از گذشت ۴۰۰ سال همچنان در بافت قالی مشهد به کار می روند: اکثر قالی ها دارای سه نوار تزئینی (حاشیه) هستند و با توجه به برخی طرح های متفاوت که در حاشیه اصلی به کار می رود می توان گفت که حاشیه اصلی (پهن یا بزرگ) در اکثر قالی ها مزین به طرح هراتی است. در طراحی و ترکیب بندی متن قالی ها گلای شاه عباسی برگ کنگری نقش اصلی را بر عهده دارند و اسلیمی ابری (ابر چینی یا ماری) از دیگر عناصر اصلی قالی های افشان شاه عباسی هستند. ترکیب بندی کلی نقوش ختایی در متن قالی بیشتر به صورت ۱/۲ و تعداد کمی با طرح ۱/۴ طراحی شده اند. قالی با طرح حیوانات و یا گرفت و گیر کمتر در این ناحیه بافته می شود. (برخی از فرشهای افشان جانوری که منتسب به این ناحیه شده اند را به علت کیفیت بالای طراحی و یا بافت آنها، می توان رد نمود). رنگ بندی حاشیه اصلی (بزرگ) در بیشتر قالی ها آبی تیره و گاهی سبز تیره است. رنگ متن اغلب قالی های عصر صفوی قرمز تیره بوده است و تنها يك مورد قرمز روشن (صورتی) مشاهده می شود. قالی ها اغلب در ابعاد بزرگ بافته می شوند که نشان می دهد قالی ها در کارگاه های شهری یا حکومتی بافته شده اند. وجود قالیهای بزرگ پارچه شاید دلیل بافت آنها برای مکانهای مذهبی (به خصوص حرم مطهر رضوی) باشد.

تصویر ۶: قالی افشان اسلیمی و شاه عباسی، نیمه قرن ۱۰، ۱۶ هـ. ق. مجموعه سانگ بیورگی (مأخذ: تصویر: Arthur Upham Pope, A. Survey of Persian Art (Vol. XII), p. 118)

تصویر ۷: قالی افشان شاه عباسی قرن ۱۰، ۱۶ هـ. ق. مجموعه لروی (مأخذ: تصویر: ibid, p. 110)

پی نوشتها:

۲۰- این نوع حاشیه را هراتی نام نهاده اند و از دوره صفویه و شاید قبل تر در قالیهای شرق ایران دیده می شود. این طرح هنوز نیز مورد استفاده قرار می گیرد. گلهای شاه عباسی برگری و اسلیمی ابری و برگهای شعله سان، عناصر اصلی این طرح هستند که در بعضی از نمونه ها اسلیمی ابری و برگهای شعله سان حذف و عناصر دیگر جایگزین آن می شوند. ترکیب بندی گلها در این حاشیه به این صورت است که جهت یکی از گلها به داخل و دیگری به خارج است و در بین این دو یک گل شاه عباسی به صورت مایل قرار گرفته است.

۲۱- sangiorgi.

۲۲- Loewi.

منابع و ماخذ:

۱- آبادی باویل، محمد، ۱۳۵۸، طراحی و طراحی یا مضاف و منصوبهای شهرهای اسلامی و پیرامون، انجمن استادان زبان و ادبیات، تبریز.
 ۲- آذری، حسن، حشمتی رضوی، فضل ا...، ۱۳۷۲، فرشنامه ایران، موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، تهران.
 ۳- آرتز پوپ، فیلیس آکرمن، ۱۳۸۷، سیری در هنر ایران (از دوران پیش از تاریخ تا امروز- جلد ششم)، مترجمان نجف دریابندری و دیگران، علمی و فرهنگی، تهران.
 ۴- اتینگهاوزن، ریچارد، یارشاطر، احسان، ۱۳۷۹، اوجهای درخشان هنر ایران، مترجم هرمز عبداللهی و رویین پاکباز، آگاه، تهران.
 ۵- ادواردز، سیسل، ۱۳۶۸، قالی ایران، مترجم مهین دخت صبا، فرهنگسرا، تهران.
 ۶- ا... وردیان طوسی، حسن، ۱۳۷۱، سفر به خراسان، کتابکده، مشهد.
 ۷- انوری، حسن، ۱۳۸۲، فرهنگ فشرده سخن، سخن، تهران.
 ۸- پرایس، کریستین، ۱۳۶۴، تاریخ هنر اسلامی، مترجم مسعود رجب نیا، علمی و فرهنگی، تهران.
 ۹- دانشگاه کمبریج، ۱۳۸۰، تاریخ ایران در دوره صفویان، مترجم یعقوب آژند، تهران، جامی، تهران.
 ۱۰- دانشگر، احمد، ۱۳۷۲، فرهنگ جامع فرش ایران، دی، تهران.
 ۱۱- دهخدا، علی اکبر، ۱۳۷۲، لغت نامه، انتشارات دانشگاه تهران، تهران.
 ۱۲- دیماند، موریس اسون، ۱۳۳۶، راهنمای صنایع اسلامی، ترجم عبدالفریار، بنگاه نشر و ترجمه کتاب، تهران.
 ۱۳- ریاضی، محمد رضا، ۱۳۷۵، فرهنگ مصور اصطلاحات هنر ایران، دانشگاه الزهراء، ۱۳۷۵، تهران
 ۱۴- ژوله، تورج، ۱۳۷۵، برگری از قالی خراسان، شرکت سهامی فرش ایران، تهران.
 ۱۵- صرافی، محمود، ۱۳۷۵، فرهنگ گویش کرمانی، سروش، تهران.
 ۱۶- فریه، ردلیو، ۱۳۷۴، درباره هنرهای ایران، مترجم پرویز مرزبان، فرزانه، تهران.
 ۱۷- گانزروند، اروین، قالی ایران- شاهکار هنر، اتکا، بی جا.
 ۱۸- یار شاطر، احسان، ۱۳۸۳، تاریخ و هنر فرش بافی در ایران، مترجم ر. لعلی خمسه، نیلوفر، تهران.
 A SURVEY OF PERSIAN, 191W, ARTHUR UPHAM POP- 19
 ART (Vol XII), SOROSH PRESS, TEHRAN
 THE CARPET, I. B TAURIS, 1999, MILANESI, ENZA- 20
 LONDON
 CARPRT FROM THE, 1993, THOMPSON, JON- 21
 TENTS, COTTAGES AND WORKSHOPS OF ASIA, ,
 LONDON

۱_ Florencio del nino jesus

۲_ Tavernier

۳_ Chardin

۴_ R. Sherley

۵- طرح افشان شاه عباسی از طرح های اصیل استان خراسان به ویژه شهر مشهد است. می توان این نوع ترکیب بندی را در دستبافتهای اصیلی که در دورانهای صفوی، قاجار، پهلوی و جمهوری اسلامی در شهر مشهد تولید و اکنون در گنجینه فرش آستان قدس رضوی نگهداری یا مورد استفاده قرار می گیرند مشاهده نمود. لازم به ذکر است در حال حاضر حجم عمده ای از تولیدات شرکت فرش آستان قدس رضوی با این نوع ترکیب بندی طراحی و تولید می گردد.

۶- آرتز پوپ معتقد است که مرکز قالی بافی در عصر صفوی شهر هرات بوده است و حکومت جدید با افزایش ثروت در کشور، تعداد کثیری کارگاه فرشهای مختلف ایران از جمله هرات ایجاد کرده است. (پوپ، آکرمن، ۱۳۸۷، ص ۲۷۱۳)

۷_ Pedro Texeria

۸_ Olearius

۹_ Hellatain - Gottorp

۱۰- در کتاب تاریخ ایران دوره صفویان آمده است که تصاویر قالیهای ایرانی قرن هفدهم در نقاشیهای هلندی تا حدودی از قالیهای متأخر و نمونه هایی از گروه قالیهای هراتی است. (دانشگاه کمبریج، ۱۳۸۰، ص ۳۷۶) همچنین کریستین پرایس در کتاب تاریخ هنر اسلامی به نقشهای پرگل و بنته هراتی در نقاشی اسپانیایی و هلندی سده های شانزدهم و هفدهم م. / دهم و یازدهم ه. ق. اشاره کرده است. (پرایس، ۱۳۶۴، ص ۱۵۷)
 ۱۱- برای مطالعه بیشتر رک: سیسل ادواردز، قالی ایران، ص ۱۸۷.
 همچنین: دانشگاه کمبریج، تاریخ ایران در دوره صفویان، صص ۳۸۵ و ۳۸۶.

۱۲- برای مطالعه بیشتر رک: تورج ژوله، پژوهشی در فرش ایران، ص ۲۱.
 ۱۳- طرح افشان انواع مختلفی دارد که عبارتند از: ۱- افشان شاه عباسی (ختایی) ۲- افشان اسلیمی ۳- افشان تریج دار ۴- افشان دسته گل
 ۵- افشان بندی ۶- افشان جانوری.

۱۴- گویا طرح های افشان با گلهای ظریف و کوچک (ریز) توسط کارگاه عبدالمحمد عمواعلی در اواخر قاجار و اوایل پهلوی ابداع می شود، یکی از نمونه های بسیار زیبا و شاخص این نوع ترکیب بندی که از تولیدات کارگاه عمواعلی است در حال حاضر در گنجینه فرش آستان قدس رضوی نگهداری می شود و در معرض دید عموم مردم قرار دارد.

۱۵_ Poldi pezzli- Milan

۱۶_ Thyse - Bornemisza foundation.

۱۷_ Vienna , osterreichis -Ches museum.

۱۸- در پانوشتهای کتاب سیری در هنر ایران آمده است که یک لنکه از قالی امپراطور ابتدا در اختیار مجموعه خانم راکفلر مک کورمیک بوده است ولی اکنون متعلق به موزه متروپلیتن نیویورک است و لنکه دیگر جزء قالی هایی بوده که پتر کبیر به امپراطور اتریش لئوپولد اول هدیه کرده و اکنون در موزه هنرهای صناعی وین نگهداری می گردد. (پوپ، آکرمن، ۱۳۸۷، ص ۲۸۴۰)

۱۹- گلابتون نخ است که در زری بافی و نقره کوبی به کار می رود، مغز آن ابریشم است و برگرد آن رشته های نازکی از نقره آمیخته با طلا می پیچند معمولاً مقدار طلای این رشته دو تا سه در صد است اما در بعضی از زری های عصر صفویه تا پنجاه درصد طلا نیز به کار رفته است.